

Mavzu: Aniq integral va uning tatbiqlari.

Reja:

1. Aniq integral, uning geometrik ma'nosi.
2. Aniq integralning asosiy xossalari.
3. Nyuton-Leybnits formulasi.
4. Aniq integralning tatbiqlari.

Tayanch tushunchalar: aniq integral, xossalari, hisoblash usullari, quyi va yuqori chegaralar, Nyuton-Leybnits formulasi, tatbiqlari

Aniq integral, uning geometrik ma'nosi. Aniq integral - matematik analizning eng muhim tushunchalaridan biridir. Egri chiziq bilan chegaralangan yuzalarni, egri chiziqli yoyslar uzunliklarini, hajmlarni, bajarilgan ishlarni, yo'llarni, inersiya momentlarini va hokazolarni hisoblash masalasi shu tushuncha bilan bog'liq.

[$a, b]$ kesmada $y = f(x)$ uzluksiz funksiya berilgan bo'lsin. Quyidagi amallarni bajaramiz:

1. [$a, b]$ kesmani qo'yidagi nuqtalar bilan ixtiyoriy n ta qismga bo'lamic, va ularni qismiy intervallar deb ataymiz:

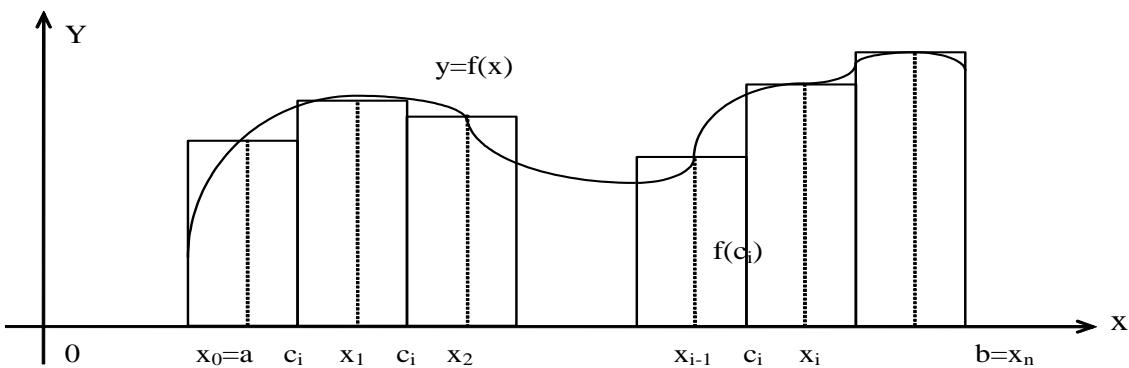
$$a = x_0 < x_1 < x_2 < x_3 < \dots < x_{i-1} < x_i < \dots < x_n = b$$

2. Qismiy intervallarning uzunliklarini bunday belgilaymiz:¹

$$\Delta x_1 = x_1 - a \quad \Delta x_2 = x_2 - x_1 \dots \quad \Delta x_i = x_i - x_{i-1} \dots \quad \Delta x_n = b - x_{n-1}$$

σ_n yig'indi $f(x)$ funksiya uchun [$a, b]$ kesmada tuzilgan integral yig'indi deb ataladi. σ_n integral yig'indi qisqacha bunday yoziladi:

$$\sigma_n = \sum_{i=1}^n f(c_i) \Delta x_i .$$

¹Larson Edwards. /Calculus/ 2010. 272,226 betlarning mazmun, mohiyatidan foydalanildi.

Integral yig'indining geometric ma'nosi ravshan: Agar $f(x) \geq 0$ bo'lsa, u holda σ_n – asoslari $\Delta x_1, \Delta x_2, \dots, \Delta x_i, \dots, \Delta x_n$ va balandliklari mos ravishda $f(c_1), f(c_2), \dots, f(c_i), \dots, f(c_n)$ bo'lgan to'g'ri to'rtburchak yuzlarining yig'indisidan iborat (1-rasm).

Endi bo'lishlar soni n ni orttira boramiz ($n \rightarrow \infty$) va bunda eng katta intervalning uzunligi nolga intilishini, ya'ni $\max \Delta x_i \rightarrow 0$ deb faraz qilamiz.

Ushbu ta'rifni beramiz.

Ta'rif. Agar σ_n integral yig'indi $[a, b]$ kesmani qismiy $[x_i, x_{i-1}]$ kesmalarga ajratish usuliga va ularning har biridan c_i nuqtani tanlash usuliga bog'liq bo'lmaydigan chekli songa intilsa, u holda shu son $[a, b]$ kesmada $f(x)$ funksiyadan olingan aniq integral deyiladi va bunday belgilanadi:

$$\int_a^b f(x) dx.$$

Bu yerda $f(x)$ integral ostidagi funksiya. $[a, b]$ kesma integrallash oralig'i, a va b sonlar integrallashning qo'yisi va yuqori chegarasi deyiladi.

$$\int_a^b f(x) dx = \lim_{\max \Delta x_i \rightarrow 0} \sum_{i=1}^n f(c_i) \Delta x_i$$

Aniq integralning ta'rifidan ko'rindaniki, aniq integral hamma vaqt mavjud bo'lavermas ekan. Biz qo'yida aniq integralning mavjudlik teoremasini isbotsiz keltiramiz.³

Teorema. Agar $u=f(x)$ funksiya $[a, b]$ kesmada uzlusiz bo'lsa, u integrallanuvchidir, ya'ni bunday funksianing aniq integrali mavjuddir.⁴

Agar yuqoridan $y=f(x) \geq 0$ funksianing grafigi, qo'yidan OX o'qi, yon tomonlaridan esa $x=a, x=b$ to'g'ri chiziqlar bilan chegaralangan sohani egri chiziqli trapetsiya deb atasak, u holda

$$\int_a^b f(x) dx$$

Aniq integralning geometrik ma'nosi ravshan bo'lib qoladi: $f(x) \geq 0$ bo'lganda u shu egri chiziqli trapetsiyaning yuziga son jihatdan teng bo'ladi.

²Larson Edvards. /Calculus/ 2010. 273,226 betlarning mazmun, mohiyatidan foydalanildi.

³Larson Edvards. /Calculus/ 2010. 273, 226- betlarning mazmun, mohiyatidan foydalanildi.

⁴Larson Edvards. /Calculus/ 2010. 272, 226- betlarning mazmun, mohiyatidan foydalanildi.

1-izoh. Aniq integralning qiymati funksiyaning ko'rinishiga va integrallash chegarasiga bog'liq.

$$\text{Masalan: } \int_a^b f(x)dx = \int_a^b f(t)dt = \int_a^b f(z)dz.$$

2-izoh. Aniq integralning chegaralari almashtirilsa, integralning ishorasi o'zgaradi.

$$\int_a^b f(x)dx = - \int_b^a f(x)dx$$

3-izoh. Agar aniq integralning chegaralari teng bo'lsa, har qanday funksiya uchun ushbu tenglik o'rini bo'ladi:

$$\int_a^b f(x)dx = 0$$

Aniq integralning asosiy xossalari.

1-xossa. O'zgarmas ko'paytuvchini aniq integral belgisidan tashqariga chiqarish mumkin:

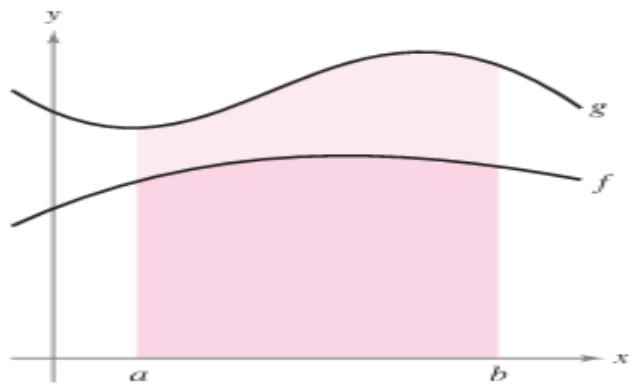
$$\int_a^b kf(x)dx = k \int_a^b f(x)dx$$

2-xossa. Bir nechta funksiyaning algebraik yig'indisining aniq integrali qo'shiluvchilar integralining yig'indisiga teng (ikki qo'shiluvchi bo'lgan hol bilan chegaralanamiz):

$$\int_a^b [f(x) \pm g(x)]dx = \int_a^b f(x)dx \pm \int_a^b g(x)dx$$

3-xossa. Agar $[a, b]$ kesmada ikki $f(x)$ va $g(x)$ funksiya ($a < b$) $f(x) \leq g(x)$ shartni qanoatlantirsa, ushbu tongsizlik o'rini:

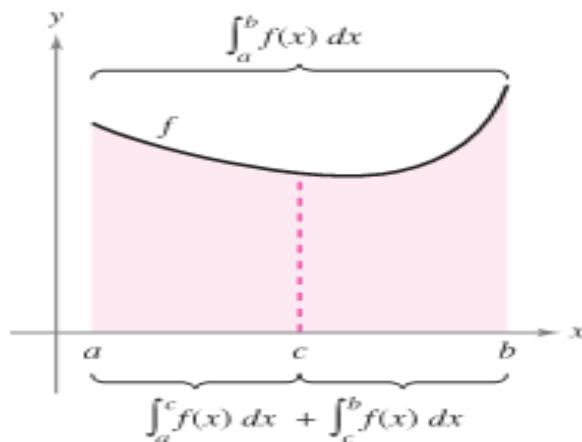
$$\int_a^b f(x)dx \leq \int_a^b g(x)dx.$$

$$\int_a^b f(x) dx \leq \int_a^b g(x) dx$$

4-xossa. Agar $[a, b]$ kesma bir necha qismga bo'linsa, u holda $[a, b]$ kesma bo'yicha aniq integral har bir qism bo'yicha olingan aniq integrallar yig'indisiga teng. $[a, b]$ kesma ikki qismga bo'lingan hol bilan cheklanamiz, ya'ni $a < c < b$ bo'lsa, u holda

$$\int_a^b f(x) dx = \int_a^c f(x) dx + \int_c^b f(x) dx$$

5-xossa. Agar m va M sonlar $f(x)$ funksiyaning $[a, b]$ kesmada eng kichik va eng katta qiymati bo'lsa, ushbu tengsizlik o'rini.

$$m(b-a) \leq \int_a^b f(x) dx \leq M(b-a) \quad (5)$$

Izboti. Shartga ko'ra $m \leq f(x) \leq M$ ekani kelib chiqadi. 3-xossaga asosan qo'yidagi ega bo'lamic:

$$\int_a^b m dx \leq \int_a^b f(x) dx \leq \int_a^b M dx \quad (5*)$$

Biroq

$$\int_a^b m dx = m \int_a^b dx = m \lim_{\max \Delta x_i \rightarrow 0} \sum_{i=1}^n \Delta x_i = m(b-a)$$

$$\int_a^b M dx = M \int_a^b dx = M \lim_{\max \Delta x_i \rightarrow 0} \sum_{i=1}^n \Delta x_i = M(b-a)$$

bo'lgani uchun (5*) tengsizlik

$$m(b-a) \leq \int_a^b f(x) dx \leq M(b-a)$$

bo'ladi.

6-xossa (o'rta qiymat haqidagi teorema).

Agar $f(x)$ funksiya $[a, b]$ kesmada uzluksiz bo'lsa, bu kesmaning ichida shunday $x=s$ nuqta topiladiki, bu nuqtada funksiyaning qiymati uning shu kesmadagi o'rtacha qiymatiga teng bo'ladi, ya'ni

$$f(s) = \frac{1}{(b-a)} \int_a^b f(x) dx.$$

Izboti. Faraz qilaylik, m va M sonlar $f(x)$ uzluksiz funksiyaning $[a, b]$ kesmadagi eng kichik va eng katta qiymati bo'lsin. Aniq integralni baholash haqidagi xossaga ko'ra qo'yidagi qo'sh tengsizlik to'g'ri:

$$m(b-a) \leq \int_a^b f(x) dx \leq M(b-a)$$

tengsizlikning hamma qismlarini $b-a>0$ ga bo'lamiz. Natijada

$$m \leq \frac{1}{(b-a)} \int_a^b f(x) dx \leq M$$

ni hosil qilamiz. Ushbu $\mu = \frac{1}{(b-a)} \int_a^b f(x) dx$. belgilashni kiritib, qo'sh tengsizlikni qayta yozamiz. $m \leq \mu \leq M$

$f(x)$ funksiya $[a, b]$ kesmada uzluksiz bo'lgani uchun u m va M orasidagi hamma oraliq qiymatlarni qabul qiladi.

Demak, biror $x=s$ qiymatda $\mu=f(s)$ bo'ladi, ya'ni

$$f(s) = \frac{1}{(b-a)} \int_a^b f(x) dx. ^5$$

1. ⁵Larson Edvards. /Calculus/ 2010. 276, 226 betlarning mazmun, mohiyatidan foydalanildi.

Teorema isbotlandi.

Nyuton-Leybnits formulasi. Aniq integrallarni integral yig'indining limiti sifatida bevosita hisoblash ko'p hollarda juda qiyin, uzoq hisoblashlarni talab qiladi va amalda juda kam qo'llaniladi. Integrallarni topish formulasi Nyuton-Leybnits teoremasi bilan beriladi.

Teorema. Agar $F(x)$ funksiya $f(x)$ funksiyaning $[a, b]$ kesmadagi boshlang'ich funksiyasi bo'lsa, u holda aniq integral boshlang'ich funksiyaning integrallash oralig'idagi orttirmasiga teng, ya'ni

$$\int_a^b f(x)dx = F(b) - F(a) \quad (1)$$

(1) tenglik Nyuton-Leybnits formulasi deyiladi.⁶

I sboti. $F(x)$ funksiya $f(x)$ funksiyaning biror boshlang'ich funksiyasi bo'lsin, u holda 1-teoremaga ko'ra $\int_a^x f(t)dt$ funksiya ham $f(x)$ funksiyaning boshlang'ich funksiyasi bo'ladi. Berilgan funksiyaning ikkita istalgan boshlang'ich funksiyalari bir-biridan o'zgarmas C qo'shiluvchiga farq qiladi, ya'ni $F(x)=f(x)+C$.

Shuning uchun:

$$\int_a^x f(t)dt = F(x) + C$$

C -o'zgarmas miqdorni aniqlash uchun bu tenglikda $x=a$ deb olamiz:

$$\int_a^a f(t)dt = F(a) + C, \quad \int_a^a f(t)dt = 0$$

bo'lgani uchun $F(a) + C = 0$. Bundan, $S = -F(a)$. Demak, $\int_a^x f(t)dt = F(x) - F(a)$

Endi $x=b$ deb Nyuton-Leybnits formulasini hosil qilamiz:

$$\int_a^b f(t)dt = F(b) - F(a)$$

yoki integrallash o'zgaruvchisini x bilan almashtirsak:

2. ⁶ Larson Edvards. /Calculus/ 2010. 283betning mazmun mohiyatidan foydalanildi.

$$\int_a^b f(x)dx = F(b) - F(a)$$

$F(b) - F(a) = F(x)|_a^b$ belgilash kiritib, oxirgi formulani qo'yidagicha qayta yozish mumkin:

$$\int_a^b f(x)dx = F(x)|_a^b = F(b) - F(a)$$

Teorema isbotlandi.

Integral ostidagi funksianing boshlang'ich funksiyasi ma'lum bo'lsa, u holda Nyuton-Leybnits formulasi aniq integrallarni hisoblash uchun amalda qulay usulni beradi. Faqat shu formulaning kashf etilishi aniq integralni hozirgi zamonda matematik analizda tutgan o'rnini olishga imkon bergan. Nyuton-Leybnits formulasi aniq integralning tatbiqi sohasini ancha kengaytirdi, chunki matematika bu formula yordamida xususiy ko'rinishdagi turli masalalarni yechish uchun umumiy usulga ega bo'ldi.

Misollar.

$$1) \int_0^1 \frac{dx}{1+x^2} = arctgx|_0^1 = arctg 1 - arctg 0 = \frac{\pi}{4}$$

$$2) \int_{\sqrt{3}}^{\sqrt{8}} \frac{x dx}{\sqrt{1+x^2}} = \frac{1}{2} \int_{\sqrt{3}}^{\sqrt{8}} \frac{d(1+x^2)}{\sqrt{1+x^2}} = \frac{1}{2} \int_{\sqrt{3}}^{\sqrt{8}} (1+x^2)^{-\frac{1}{2}} d(1+x^2) = (1+x^2)^{\frac{1}{2}}|_{\sqrt{3}}^{\sqrt{8}} = \\ = \sqrt{9} - \sqrt{4} = 3 - 2 = 1.$$

$$3) \int_0^{\frac{\pi}{2}} \sin^2 x dx = \frac{1}{2} \int_0^{\frac{\pi}{2}} (1 - \cos 2x) dx = \frac{1}{2} \left(x - \frac{1}{2} \sin 2x \right)|_0^{\frac{\pi}{2}} = \frac{\pi}{4}.$$

O'zgaruvchini almashtirish.

Bizga $\int_a^b f(x)dx$ aniq integral berilgan bo'lsin, bunda $f(x)$ funksiya $[a, b]$ kesmada uzlucksizdir.

$$\int_a^b f(g(x))g'(x)dx = \int_{g(a)}^{g(b)} f(u)du \quad \boxed{|}$$

Aniq integral (2) formula bo'yicha hisoblaganda yangi o'zgaruvchidan eski o'zgaruvchiga qaytish kerak emas, balki eski o'zgaruvchining chegaralarini keyingi boshlang'ich funksiyaga qo'yish kerak.⁷

Misollar.

$$1) \int_3^8 \frac{x dx}{\sqrt{x+1}} \text{ integralni hisoblang.}$$

Yechish. $x+1=u^2$ deb almashtirsak, $x=u^2-1$, $dx=2udu$ bo'ladi. Integrallashning yangi chegaralari: $x=3$ bo'lganda $t=2$.

$x=8$ bo'lganda $u=3$ u holda:

$$\int_3^8 \frac{x dx}{\sqrt{x+1}} = \int_2^3 \frac{(t^2 - 1)2udu}{t} = 2 \int_2^3 (u^2 - 1)du = 2 \left(\frac{u^3}{3} - u \right) \Big|_2^3 = 2 \left(6 - \frac{2}{3} \right) = \frac{32}{3};$$

$$2) \int_0^1 \sqrt{1-x^2} dx \text{ integralni hisoblang.}$$

Yechish. $x=\sin u$ deb almashtirsak, $dx=\cos u du$, $1-x^2=\cos^2 u$ bo'ladi. Integrallashning yangi chegaralarini aniqlaymiz: $x=0$ bo'lganda $u=0$

$x=1$ bo'lganda $u=\pi/2$. U holda:

$$\int_0^1 \sqrt{1-x^2} dx = \int_0^{\pi/2} \cos^2 u du = \frac{1}{2} \int_0^{\pi/2} (1 + \cos 2u) du = \frac{1}{2} \left(u + \frac{1}{2} \sin 2u \right) \Big|_0^{\pi/2} = \frac{\pi}{4}$$

Aniq integralni bo'laklab integrallash.

Faraz qilaylik, $u(x)$ va $v(x)$ funksiyalar $[a, b]$ kesmada differensiallanuvchi funksiyalar bo'lsin. U holda: $(uv)'=u'v+uv'$

Bu tenglikni ikkala tomonini a dan b gacha bo'lgan oraliqda integrallaymiz.

$$\int_a^b (uv)' dx = \int_a^b u'v dx + \int_a^b uv' dx \quad (3)$$

Lekin $\int (uv)' dx = uv + C$ bo'lgani sababli, $\int (uv)' dx = uv \Big|_a^b$

Demak, (3) tenglikni qo'yidagi ko'rinishda yozish mumkin:

⁷Larson Edvards. /Calculus/ 2010. 303. 226- betning mazmun mohiyatidan foydalanildi.

$$uv \Big|_a^b = \int_a^b v du + \int_a^b u dv$$

Bundan $\int_a^b u dv = uv \Big|_a^b - \int_a^b v du$ (4)

Bu formula aniq integralni bo'laklab integrallash formularsi deyiladi.

Misollar.

1) $\int_0^1 arctgx dx$ integral hisoblansin.

$$\int_0^1 arctgx dx = \left| \begin{array}{l} u = arctgx \quad du = \frac{dx}{1+x^2} \\ dv = dx \quad v = x \end{array} \right| = x arctgx \Big|_0^1 - \int_0^1 \frac{x dx}{1+x^2} = arctg 1 - \frac{1}{2} \ln(1+x^2) \Big|_0^1 = \frac{\pi}{4} - \frac{1}{2} \ln 2.$$

2) $\int_0^1 xe^{-x} dx$ integral hisoblansin.

$$\int_0^1 xe^{-x} dx = \left| \begin{array}{l} u = x \quad du = dx \\ dv = e^{-x} dx \quad v = -e^{-x} \end{array} \right| = -xe^{-x} \Big|_0^1 + \int_0^1 e^{-x} dx = -e^{-1} - e^{-x} \Big|_0^1 = -e^{-1} - e^{-1} + 1 = 1 - \frac{2}{e};$$

Izoh: Ba'zi integrallarni hisoblashda bo'laklab integrallash formulasini bir necha marta qo'llash mumkin.

3) $\int_0^1 \arcsin x dx$ integral hisoblansin.⁸

Aniq intagralning tatbiqlari.

Figuralar yuzlarini dekart koordinatalar sistemasida hisoblash

a) Avvalgi o'tilgan mavzulardan ma'lumki, agar $[a, b]$ kesmada funksiya $f(x) \geq 0$ bo'lsa, u holda $y=f(x)$ egri chiziq, OX o'qi va $x=a$ hamda $x=b$ to'g'ri chiziqlar bilan chegaralangan egri chiziqli trapetsiyaning yuzi

⁸Larson Edvards. /Calculus/ 2010. 529,226 betlarning mazmun mohiyatidan foydalanildi.

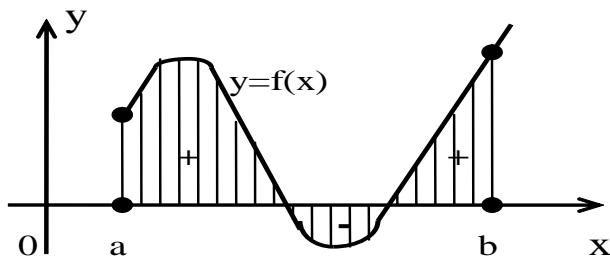
$$S = \int_a^b f(x) dx \quad (4)$$

ga teng bo'ladi. Agar $[a, b]$ kesmada $f(x) \leq 0$ bo'lsa, u holda aniq integral

$$\int_a^b f(x) dx \leq 0 \quad \text{bo'ladi.}$$

Absolyut qiymatiga ko'ra bu integralning qiymati ham tegishli egri chiziqli trapetsiyaning yuziga teng:

$$S = \int_a^b |f(x)| dx \quad (4^I)$$

1-rasm

Agar $f(x)$ funksiya $[a, b]$ kesmada ishorasini chekli son marta o'zgartirsa, u holda integralni butun $[a, b]$ kesmada qismiy kesmachalar bo'yicha integrallar yig'indisiga ajratamiz. $f(x) > 0$ bo'lgan kesmalarda integral musbat, $f(x) < 0$ bo'lgan kesmalarda integral manfiy bo'ladi. Butun kesma bo'yicha olingan integral OX o'qidan yuqorida va pastda yotuvchi yuzlarning tegishli algebraik yig'indisini beradi (1-rasm). Yuzlar yig'indisini odatdag'i ma'noda hosil qilish uchun yuqorida ko'rsatilgan kesmalar bo'yicha olingan integrallar absolyut qiymatlari yig'indisini topish yoki

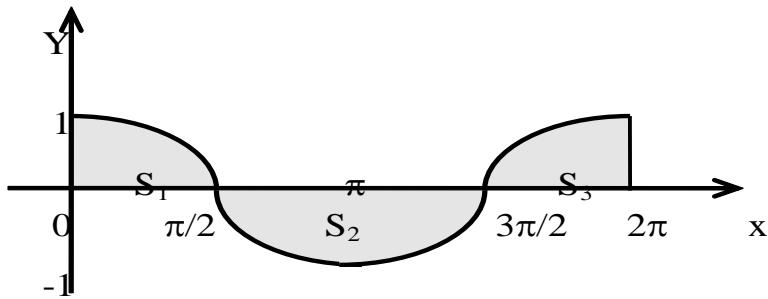
$$S = \int_a^b |f(x)| dx \quad (4^{II})$$

integralni hisoblash kerak.

b) Agar $y_1 = f_1(x)$ va $y_2 = f_2(x)$ egri chiziqlar hamda $x=a$ va $x=b$ to'g'ri chiziqlar bilan chegaralangan figuraning yuzini hisoblash kerak bo'lsa, u holda $f_1(x) \geq f_2(x)$ shart bajarilgan figuraning yuzi qo'yidagiga teng:

$$S = \int_a^b (f_1(x) - f_2(x)) dx \quad (5)$$

1-misol. $y=\cos x$, $y=0$ chiziqlar bilan chegaralangan figuraning yuzi hisoblansin, bunda $x \in [0, 2\pi]$ (2-rasm).

2-rasm

Yechish. $x \in [0, \pi/2]$ va $x \in [3\pi/2, 2\pi]$ da $\cos x \geq 0$ hamda $x \in [\pi/2, 3\pi/2]$ da $\cos x \leq 0$ bo'lgani uchun

$$\begin{aligned}
 S &= \int_0^{2\pi} |\cos x| dx = \int_0^{\pi/2} \cos x dx + \left| \int_{\pi/2}^{3\pi/2} (-\cos x) dx \right| + \int_{3\pi/2}^{2\pi} \cos x dx = \sin x \Big|_0^{\pi/2} + \\
 &+ |\sin x| \Big|_{\pi/2}^{3\pi/2} + \sin x \Big|_{3\pi/2}^{2\pi} = \sin \frac{\pi}{2} - \sin 0 + \left| \sin \frac{3\pi}{2} - \sin \frac{\pi}{2} \right| + \\
 &+ \sin 2\pi - \sin \frac{3\pi}{2} = 1 + |-1 - 1| - (-1) = 4
 \end{aligned}$$

Demak, $S = 4$ (kv.birlik).

Mavzu yuzasidan savol va topshiriqlar

1. Aniq integralning aniqmas integraldan farqi nimada?
2. Aniq integralning ta'rifini ayting va tushuntiring.
3. Aniq integralning geometrik ma'nosini tushuntiring.
4. Aniq integralning xossalariini ayting.
5. N'yuton-Leybnits formulasini keltiring.
6. Aniq integralning tatbiqlarini misollarda tushuntiring.